

ЕКОНОМІЧНА НЕРІВНІСТЬ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТІЙКОСТІ

Світлана Завгородня, центр економічних і соціальних досліджень НІСД

Економічну нерівність сьогодні визначено загрозою світового масштабу, яка має тенденцію до зростання. Відповідно до звіту Oxfam «Виживання найбагатших» («Survival of the Richest»)¹, протягом 2020–2022 рр. 63 % усіх нових багатств отримали лише 1 % найбагатших людей світу. У звіті автори привертають увагу до причини зростання економічної нерівності – випередження темпів підвищення заробітної плати зростанням інфляції щонайменше для 1,7 млрд працівників, а також наслідків цього – відчутного скорочення спроможності купувати продукти харчування та сплачувати за енергоресурси.

Проблеми поглиблення економічної нерівності на сучасному етапі притаманні також і країнам Європейського Союзу. Зокрема, про різні причини зростання економічної нерівності зазначається в документах з аналізу Планів відновлення і стійкості (Analysis of the recovery and resilience plan) Болгарії, Естонії, Латвії, Литви. Наприклад, у Болгарії встановлено один із найвищих рівнів нерівності в доходах серед країн ЄС²; в Естонії спостерігається один із найвищих показників гендерного розриву в оплаті праці серед країн Євросоюзу³; у Латвії відзначаються погане фінансування соціальної системи та значна нерівномірність у розподілі доходів через податки й соціальні трансферти⁴. У Планах відновлення та стійкості зазначених країн, окрім удосконалення механізму базового мінімального доходу, передбачено стимулювання безробітних та неактивного населення до самозайнятості чи мікропідприємництва.

Відповідно до звіту Європейської Комісії «Україна 2023»⁵, нерівність у доходах населення в Україні за попередні роки є низькою порівняно з країнами

¹ Survival of the Richest. Oxfam. URL: <https://www.oxfam.org/en/research/survival-richest>

² Commission Staff Working Document: Analysis of the recovery and resilience plan of Bulgaria. European Commission. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022SC0106&qid=1666943354251>

³ Commission Staff Working Document Analysis of the recovery and resilience plan of Estonia Accompanying the document Proposal for a Council Implementing Decision on the approval of the assessment of the recovery and resilience plan for Estonia. European Commission. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021SC0285&qid=1651141305548>

⁴ Commission Staff Working Document: Analysis of the recovery and resilience plan of Latvia. European Commission. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_375_1_EN_autre_document_travail_service_part1_v4.pdf

⁵ Ukraine Report 2023. European Commission. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2023_en

Європейського Союзу. Зазначається, що Індекс Джині (або Коефіцієнт Джині – економічний показник, що використовується для розрахунку нерівності доходів, яка існує між громадянами певної країни) в Україні залишався стабільним протягом останнього десятиліття і досяг 25,6 % у 2020 р. Протягом 2021–2022 рр. в Україні Індекс Джині оцінюється на рівні близько 26 %⁶. Середній показник Індексу Джині у ЄС становить близько 30 %. Згідно з даними Eurostat, у 2021 р. він в середньому становив 29,6 %, у 2022 р. зріс до 30,2 %⁷. Проте рівень життя в Україні є значно нижчим, ніж у тих країнах, де рівень поляризації населення за рівнем доходів є вищим (наприклад, Німеччина, Ірландія, Франція, Іспанія). Між тим, фахівці вважають, що офіційні статистичні дані стосовно диференціації життєвого рівня населення в Україні не враховують значної тінізації доходів, яка переважно стосується груп населення з вищими доходами⁸. У цьому контексті важливо розглянути спроможності домогосподарств купувати товари, призначені задовольняти різні потреби людини.

Фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України зазначають, що *диференціація за доходами є одним із визначальних чинників нерівності населення за споживчими характеристиками*⁹. Чим бідніше домогосподарство, тим більшу частку свого доходу воно змушене витратити на задоволення базових потреб, зокрема на купівлю продуктів харчування. Відповідно, за можливостями придбання непродовольчих товарів та послуг менш забезпечені домогосподарства відчутно поступаються заможним.

Дані, оприлюднені в Інфляційному звіті НБУ за жовтень 2023 р.¹⁰, свідчать про стрімке зростання кількості домогосподарств, які не можуть дозволити собі певні товари першої необхідності протягом дії режиму воєнного стану, що фактично означає їх перебування на межі бідності. Станом на вересень 2023 р. таких домогосподарств було понад 50 %. Зазначене спостерігається на тлі збільшення частки неактивного та скорочення частки зайнятого населення (табл. 1).

Судячи із самооцінки фінансового становища домогосподарств, за період воєнного стану значно зросла частка домогосподарств, які економлять на харчуванні (з 12,2 % у 2021 р. до 26,2 % у 2023 р.), а також домогосподарств, яким вистачає на харчі, одяг, взуття, придбання дрібної і габаритної техніки (з 3 % у 2021 р. до 8,3 % у 2023 р.) та які можуть дозволити собі будь-які покупки (з 0,5 %

⁶ Gini index in Ukraine from 2013 to 2028. STATISTA. URL: <https://www.statista.com/forecasts/1165120/gini-index-forecast-in-ukraine>

⁷ Gini coefficient of equivalised disposable income – EU-SILC survey. Eurostat. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_di12/default/table?lang=en

⁸ Качинський А. Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень : монографія. Київ : НІСД, 2013. 104 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2013-11/Kachunckuy_mon-e08dc.pdf

⁹ Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е. М. Лібанової. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.

¹⁰ Інфляційний звіт, жовтень 2023 року. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiyniy-zvit-jovten-2023-roku>

до 1,7 % за досліджуваний період). Водночас зменшилася частка домогосподарств, яким вистачає на харчі, одяг, взуття (з 39,3 % у 2021 р. до 22,7 % у 2023 р.), а також на придбання дрібної техніки (з 18,1 % до 13,8 % за відповідний період).

Таблиця 1

Зміна економічної активності та фінансового становища домогосподарств у 2021–2023 рр.

Показник	Рік	2021	2022	2023
<i>Структура за економічною активністю опитаних домогосподарств, % відповідей</i>				
Зайняті ¹¹		58 (грудень)	49,2 (грудень)	47 (вересень)
Неактивні (поза робочою силою)		36 (грудень)	39,7 (грудень)	44 (вересень)
Безробітні		6 (грудень)	11,1 (грудень)	9 (вересень)
<i>Самооцінка фінансового становища домогосподарств у III кварталі, % відповідей</i>				
Економлять на харчуванні		12,2	19,9	26,2
Вистачає на харчі, але на одяг та взуття потрібно заощадити / позичити		25,0	33,2	25,0
Вистачає на харчі, одяг, взуття. На придбання дрібної техніки потрібно заощадити / позичити		39,3	22,0	22,7
Вистачає на харчі, одяг, взуття, придбання дрібної техніки. Але на придбання габаритної техніки потрібно заощадити / позичити		18,1	12,5	13,8
Вистачає на харчі, одяг, взуття, придбання дрібної і габаритної техніки. На придбання машини / квартири потрібно заощадити / позичити		3,0	8,2	8,3
Домогосподарство може дозволити собі будь-які покупки		0,5	1,8	1,7
Важко відповісти		1,8	2,4	2,4

Джерело: складено автором за даними Національного банку України.

У положеннях Концепції забезпечення національної системи стійкості, введеної в дію Указом Президента України від 27 вересня 2021 р. № 479/2021¹², задекларовано завдання з оцінювання ризиків для найбільш важливих сфер життєдіяльності суспільства і держави, зокрема стійкого постачання продовольства

¹¹ До зайнятих зараховано тих, хто на питання про поточну зайнятість обирали такі відповіді: «Працює за наймом»; «Самозайнятий»; «Зареєстрований приватний підприємець». До безробітних зараховано тих, хто відповідав «Тимчасово не працюю, але шукаю роботу».

¹² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості»: Указ Президента України від 27.09.2021. № 479/2021. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181>

та електроенергії. Зростання кількості домогосподарств, які не можуть дозволити собі товари першої необхідності, фізичне руйнування інфраструктури військами РФ протягом дії режиму воєнного стану, потребують аналізу можливих ризиків для продовольчого забезпечення населення, економічної і технічної доступності задоволення енергетичних потреб населення.

Відповідно до Глобального індексу продовольчої безпеки (англ. Global Food Security Index, GFSI – оцінка продовольчої безпеки в країнах світу за допомогою індексу, розробленого дослідницьким підрозділом видання «The Economist» (Economist Intelligence Unit); індекс складається з чотирьох компонентів: економічна та фізична доступність продовольства, якість і безпечність, природні ресурси та стійкість), за допомогою якого оцінюються сильні й слабкі сторони та загрози для національних продовольчих систем країн світу, Україна за даними 2022 р. посідала 71 місце серед 113 країн світу (у довоєнний період Україна посідала 58 місце у світі)¹³.

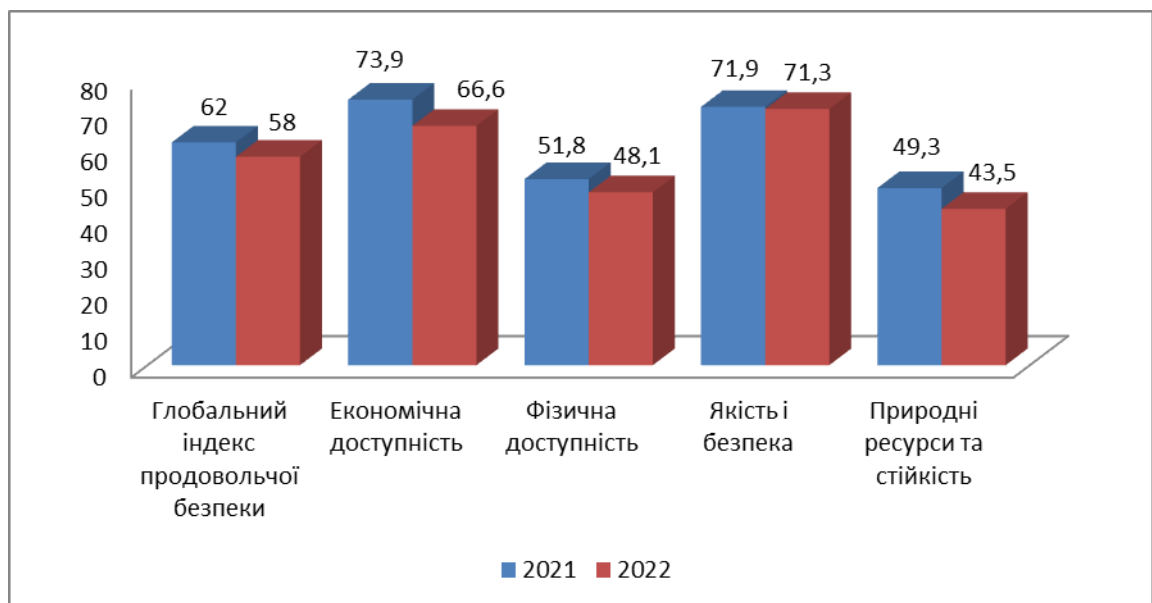

Рис. 1. Глобальний індекс продовольчої безпеки (GFSI) та значення його компонентів в Україні у 2021–2022 рр.

Джерело: складено автором за даними «Economist Impact».

Порівняно з довоєнним періодом погіршилося значення Глобального індексу продовольчої безпеки, а також значення всіх його базових компонентів. Зокрема, найбільше знизився рівень економічної доступності (з 73,9 у 2021 р. до 66,6 у 2022 р.; за цим показником у 2022 р. Україна посідала 65 місце в світі) (рис. 1).

Загалом найбільша видаткова частка сімейного бюджету українців припадає на продукти харчування. До повномасштабної збройної агресії РФ ця частка видатків в Україні становила 42 %; нині, за оцінками експертів, вона зросла до 48–

¹³ Global Food Security Index 2022. *Economist Impact*. URL: <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/>

49 %. Для порівняння, в європейській сім'ї середні видатки на продукти харчування становлять 12–18 %¹⁴. Також від початку повномасштабної збройної агресії РФ проти України зросла частка домогосподарств, які економлять на харчуванні – з 12,2 % у 2021 р. до 26,3 % у 2023 р.¹⁵.

Не менш важливою серед складників рівня продовольчої безпеки вважається оцінка якості та безпечності продуктів харчування. За цим показником Україна за даними 2022 р. посідала 52 місце в світі (найкраща позиція серед базових компонентів), значення показника зменшилося порівняно з 2021 р. лише на 0,6 пункту.

Водночас скоротилася кількість споживачів зі стабільним доходом (на 34,4 % в грудні 2022 р. до аналогічного періоду 2021 р.) на тлі зростання цін на продукти харчування – на 3,7 % у грудні 2023 р. до аналогічного періоду 2022 р. Зазначене *спричинило значне погіршення якості раціону харчування населення*.

За період грудень 2021 р. – грудень 2022 р. відбулося значне зростання цін на всі продукти харчування: найбільше на яйця (76,6 %), фрукти (73,8 %), рибу та продукти з риби (45,8 %); найменше – на олію соняшникову (14,5 %) та молоко (18,7 %)¹⁶. Впродовж 2023 р. (грудень 2022 р. – грудень 2023 р.) найбільше (на 12,4 %) зросли ціни на м'ясо та м'ясопродукти, масло і молоко (9,9 % і 9,7 % відповідно), на рибу і продукти з риби ціни зросли на 4,1 %. Водночас на 14,9 % знизилися ціни на олію соняшникову, яйця (на 9,5 %), цукор (на 5,8 %), хліб і хлібопродукти (на 2,8 %)¹⁷.

Динаміку погіршення якості харчування населення України також фіксують й експерти. Одні зазначають розбалансованість раціону українців за багатьма харчовими інгредієнтами, неспроможність продуктового набору забезпечити поживними, біологічно активними речовинами і макро- та мікроелементами¹⁸. Такий розбалансований раціон харчування спричинює зниження імунітету людини, якості та тривалості її життя. Інші вказують на невідповідність рівнів споживання в Україні м'яса та м'ясопродуктів їх раціональній нормі (80 кг/рік на одну людину), рекомендованій МОЗ України.

У разі значного підвищення цін на продукти харчування, можливого зменшення їх асортименту, а також втрати споживачами стабільних доходів, відбудеться зміщення балансу споживання на користь хлібобулочної продукції і

¹⁴ Тарифи на газ та електрику до квітня не зростуть – Пендзин. *Українське радіо*. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=102864>

¹⁵ Інфляційний звіт, жовтень 2023 року. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiyniy-zvit-jovten-2023-roku>

¹⁶ Індекси цін (10.01.2023). Експрес-випуск. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

¹⁷ Індекси цін (10.01.2024). Експрес-випуск. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

¹⁸ Артеменко Л., Мариненко Н., Крамар І., Гац Л. Продовольча безпека України в умовах військової агресії : стан та перспективи. *Соціально-економічні проблеми і держава (електронний журнал)*. 2023. Вип. 1 (28). С. 115–128. URL: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2023/23albstp.pdf>. DOI: <https://doi.org/10.33108/sepd2023.01.115>

напівфабрикатів, зменшення споживання продукції тваринництва, риби, сезонних продуктів¹⁹.

Через повномасштабну збройну агресію РФ загострилася проблема локального дефіциту продуктів харчування в окремих населених пунктах, які розташовані близько до зони бойових дій. Значення показника фізичної доступності продовольства в Україні у 2022 р. зменшилося на 3,7 пункта (з 51,8 до 48,1 у 2022 р.; за цим показником Україна посідала 93 місце в світі). На 5,8 пункта знизився показник стійкості ресурсів, який оцінює вплив та адаптацію країни до природноресурсних ризиків (з 49,3 до 43,5 у 2022 р.; у 2022 р. за цим показником Україна посідала 94 місце в світі).

Водночас експерти вважають, що український аграрний сектор продемонстрував високу стійкість та адаптивність до ризиків воєнного часу: збір за всіма групами сільськогосподарських культур у 1,5–3 рази перевищує потреби внутрішнього споживання; потреби внутрішнього ринку цілком забезпечено м'ясом і м'ясопродуктами, молочною продукцією, овочевими та плодово-ягідними культурами²⁰.

Іншою значною статтею витрат домогосподарств є оплата комунальних, зокрема – енергетичних послуг. Попри те, що законодавство України визначає базову норму оплати за житлово-комунальні послуги (ЖКП) у розмірі 15 % від середньомісячного сукупного доходу домогосподарств, сьогодні частка таких витрат у середньому по Україні оцінюється в розмірі 23–24 % сімейного бюджету²¹. До початку повномасштабної збройної агресії РФ цей показник оцінювали в 13,5 %²².

Висока частка витрат на ЖКП зумовлена тим, що субсидії надаються тільки на соціальні норми житла (приблизно 35 м² на сім'ю), тоді як іноді люди живуть в більших за площею помешканнях. Також в Україні є доволі велика група осіб (зокрема пенсіонерів), рівень витрат яких на ЖКП відчутно вищий за поточне значення усередненого показника, особливо в опалювальний сезон.

Водночас забезпечення рівного доступу населення до енергетичних послуг є невіддільним правом кожної людини та однією із важливих сфер життєдіяльності суспільства в інтересах забезпечення стійкості.

Важливими аспектами оцінки поширення енергетичної бідності є показники заборгованості за комунальні послуги, а також обмеженості доступу до енергетичних послуг.

¹⁹ Жураковська Л. Стан продовольчого забезпечення України під час війни. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/stan-prodovolchoho-zabezpechennya-ukrayiny-pid-chas-viyny>

²⁰ Там само.

²¹ Тарифи на газ та електрику до квітня не зростуть – Пендзин. Українське радіо. URL: <https://ukr.radio/news.html?newsID=102864>

²² Який відсоток доходів сім'ї витрачають на комуналку. Слово і діло. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/11/29/infografika/suspilstvo/yakyj-vidsotok-doxodiv-simyi-vytrachayut-komunalku>

До початку повномасштабної збройної агресії РФ проти України рівень заборгованості населення за комунальні послуги становив 18,8 %²³. У грошовому вимірі на 1 січня 2022 р. борг споживачів за житлово-комунальні послуги складав 81,6 млрд грн, а станом на 1 січня 2023 р. сягав 120 млрд грн, ураховуючи й борги на тимчасово окупованих територіях²⁴.

Частка українців, які не можуть утримувати житло достатньо теплим, до початку повномасштабної збройної агресії РФ становила 17,2 %²⁵. За наявними даними, на кінець жовтня 2022 р. респонденти зазначали, що середня температура в помешканні була значно нижчою за ту температуру, яку вони вважають для себе комфортною – 17,7°C, проти 21,2°C²⁶.

У результаті загрози обстрілів і руйнування військами РФ об'єктів енергетичної інфраструктури актуалізується такий фактор енергетичної бідності, як обмежена фізична доступність енергоресурсів для населення. За результатами опитування Центру Разумкова, проведеного в грудні 2022 р. – січні 2023 р., 19 % респондентів відзначили, що на їхнє повсякденне життя дуже сильно впливають відключення електроенергії, для 24 % – досить сильно впливають і лише для 4 % опитаних – взагалі не впливають²⁷.

Для підвищення адаптивності до ризиків воєнного часу і стійкості найбільш важливих сфер життєдіяльності суспільства і держави, зокрема стійкого постачання продовольства, електроенергії, держава вжила низку заходів. Зокрема, *для забезпечення стійкого постачання продовольства*: продовжено регулювання цін на певні види продовольчих товарів за рахунок встановлення граничного рівня торговельної надбавки в розмірі не більше як 10 %²⁸; для сімейних фермерських господарств запроваджено заходи, що передбачають звільнення від обов'язку сплачувати єдиний соціальний внесок (ЄСВ) «за себе» та додаткову фінансову підтримку за допомогою доплати ЄСВ на користь застрахованих осіб –

²³ Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2021 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств). Держстат. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/sdotp_21.pdf

²⁴ Борги за «комуналку»: скільки винні українці і чим це може загрожувати сфері ЖКП. Суспільне новини. URL: <https://suspihne.media/459527-borgi-za-komunalku-skilki-vinni-ukrainci-i-cim-ce-moze-zagrozuvati-sferi-zkp/>

²⁵ Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2021 році (за даними вибіркового опитування домогосподарств). Держстат. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/03/sdotp_21.pdf

²⁶ Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни росії проти України – дванадцята хвиля дослідження. Gradus. URL: https://gradus.app/documents/317/Gradus_EU_wave_12_UA.pdf

²⁷ Павлиш О. Українці розповіли, як на їхнє повсякденне життя впливають відключення світла. *Українська правда*. 2023. 18 січ. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/01/18/696104/>

²⁸ Про регулювання цін на окремі види продовольчих товарів та забезпечення стабільної роботи виробників продовольства в умовах воєнного стану : Постанова КМУ від 19.06.2023. № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2023-%D0%BF#Text>

членів / голови²⁹; для забезпечення фізичної доступності задекларовано надання одноразової грошової допомоги постраждалому населенню за втрачений урожай внаслідок підриву російськими окупантами греблі Каховської ГЕС³⁰.

Також проєкт Стратегії продовольчої безпеки на період до 2030 року передбачає забезпечення доступу всіх соціальних і демографічних груп населення до безпечних харчових продуктів у достатній кількості впродовж усього року³¹. Очікуваними результатами ухвалення та реалізації Стратегії визначено розробку та впровадження плану дій постачання населенню харчових продуктів при надзвичайних ситуаціях; забезпечення частки сукупних витрат на харчування у загальному підсумку витрат домогосподарств не вище 35 %; максимальне наближення достатності фактичного споживання харчових продуктів до рекомендованих норм; продовольчу незалежність за основними продуктами не нижче встановлених граничних критеріїв тощо.

Для забезпечення доступності енергоресурсів для населення продовжує діяти механізм покладання спеціальних обов'язків на ринках електричної енергії та природного газу, що дозволить зберегти без змін тарифи для населення; для окупованих територій та територій активних бойових дій продовжує діяти заборона на припинення житлово-комунальних послуг, нарахування штрафів та пені, а також на стягнення заборгованості за житлово-комунальні послуги для економічної доступності енергетичних ресурсів для населення³².

З метою сприяння фізичної та економічної доступності енергоресурсів для населення в умовах війни схвалено Довгострокову стратегію термомодернізації будівель до 2050 року та Концепцію державної цільової програми підтримки термомодернізації до 2030 року³³. Концепція термомодернізації передбачає запровадження системи фінансової підтримки ініціатив населення (першочергово в індивідуальних житлових будинках), місцевої влади та бізнесу для підвищення енергоефективності будівель та розвитку інтегрованих у будівлі відновлюваних джерел енергії.

²⁹ Сімейні фермерські господарства отримали від держави компенсацію ЄСВ. *Дебет-кредит*. URL: <https://news.dtkr.ua/society/economics/80973-simeini-fermerski-gospodarstva-otrimali-vid-derzavi-kompensaciiu-jesv>

³⁰ Про затвердження Порядку надання одноразової грошової допомоги постраждалому населенню внаслідок підриву Російською Федерацією греблі Каховської гідроелектростанції за втрачений врожай : Постанова КМУ від 04.08.2023. № 807. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-poriadku-nadannia-odnorazovoi-hroshovoi-dopomohy-postrazhdalomu-s807-40823>

³¹ Про схвалення Стратегії продовольчої безпеки на період до 2030 року. Проєкт розпорядження Кабінету Міністрів України. Міністерство економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=33eec8aa-b768-4234-8f5d-7014601cf6e7&title>

³² Ільченко Л. Кабмін скасував мораторій на відключення комунальних послуг та нарахування пені населенню. *Економічна правда*. 2024. 8 січ. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2024/01/8/708525/>

³³ Деякі питання стратегічного розвитку енергетичної ефективності будівель : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2023 р. № 1228-р. Мінінфраструктури. URL: <https://mtu.gov.ua/documents/2389.html>

Зважаючи на євроінтеграційний вектор розвитку України, доцільно враховувати сучасні тенденції стійкого продовольчого забезпечення населення в державах – членах ЄС із подальшою їх імплементацією в Україні. Запровадження стійких продовольчих систем (Sustainable food systems) у країнах – членах Європейського Союзу передбачає зміцнення економічної стійкості (вигоду мають отримувати всі стейкхолдери), соціальної стійкості (справедливий розподіл користі між усіма стейкхолдерами в процесі виробництва, переробки, зберігання, постачання населенню продовольства) та екологічної стійкості (зберігається позитивний та/чи нейтральний вплив на природне середовище). Серед країн ЄС для *зміцнення стійкості продовольчого забезпечення одним із ключових пріоритетів визначено можливість постачання для всіх соціальних і демографічних груп населення якісних і безпечних продовольчих продуктів*^{34, 35}.

Виробництво якісних і безпечних продуктів має вищу вартість. Для гарантування вигоди для виробництва якісного і безпечного продовольства доцільно забезпечити прозорість і зрозумілість схем субсидування, належний їх розподіл і моніторинг. Такі заходи сприятимуть зниженню ціни закупівлі якісних і безпечних продовольчих продуктів для всіх соціальних і демографічних груп населення, справедливому розподілу користі між усіма стейкхолдерами. Громадян потрібно інформувати про можливості самозабезпечення якісним і безпечним продовольством за рахунок масштабування виготовлення сільгосппродукції індивідуальними сільськими домогосподарствами та про пріоритетність збалансованого споживання продуктів харчування, негативний вплив на здоров'я речовин, що їх містять неякісні продовольчі продукти.

Для *зміцнення стійкості енергозабезпечення населення в умовах воєнного стану серед ключових пріоритетів – розв'язання проблеми узгодження об'єктивної необхідності підвищення тарифів на комунальні послуги та нерівномірності доходів населення, потреби подолання енергетичної бідності*. Доцільно розробити інструмент трансформації системи субсидування енергопостачання на підтримку інвестицій у енергоефективність, масштабувати залучення грантів для впровадження додаткових джерел енергозабезпечення з використанням відновлюваних джерел енергії у будівлях та їх наближення до майже нульового енергоспоживання. Запровадження інституту енергетичного омбудсмена дає можливість запобігти зловживанням на лібералізованих енергетичних ринках, підвищити рівень захисту споживачів завдяки якісному розв'язанню споживчих спорів в енергетичній сфері.

³⁴ Legislative framework for sustainable food systems. European Commission. URL: https://food.ec.europa.eu/horizontal-topics/farm-fork-strategy/legislative-framework_en

³⁵ A Sustainable Food Systems Law – Important for People & Planet, Stalled by the Commission. ARC. URL: <https://www.arc2020.eu/a-sustainable-food-systems-law-important-for-people-and-planet-stalled-by-the-commission/>